

2-TOM, 6-SON

SINTAKTIK ALOQA VOSITALARI VA TURLARI

Abobakirova Diyora

Qo'qon davlat pedagogika institutining O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi

Maslahatchi: dotsent Sh.Akramov

Annotasiya: Tilshunoslikda sintaktik strukturalar turlicha tuziladi. Sintaksis tilshunoslikning bo'limi bo'lib, uning mavzusi tilning sintaktik tuzilishi hisoblanadi. Sintaktik birliklari va ular o'rtasidagi munosabatlar shakllanadi. Vaziyatlar og'zaki iboralar uchun o'ziga xosdir, chunki har xil shartli ma'nolar har doim ma'lum harakatlar va sharoitlarga hamroh bo'ladi va leksik jarayonga asoslangan bo'ladi. Iboralar sintaktik birlik sifatida gapda ifodalanadi. Jumlada iboralar va boshqa so'z birikmalari sintaktik vositalar yordamida yuzyaga chiqadi.

Kalit so'zlar: Sintaktik birliklar, intonasiya, instrumental, kommunikativ birliklar, koordinatsiya.

MEANS AND TYPES OF SYNTACTIC COMMUNICATION

Abobakirova Diyora

The student of Uzbek language and literature at Kokan State Pedagogical Institute

Abstract: In linguistics, syntactic structures are constructed differently. Syntax is a branch of linguistics, the subject of which is the syntactic structure of language. Syntactic units and relationships between them are formed. Situations are specific for verbal expressions, because different conditional meanings always accompany certain actions and circumstances and are based on lexical process. Phrases are expressed in a sentence as a syntactic unit. In a sentence, phrases and other word combinations are formed using syntactic means.

Key words: Syntactic units, intonation, instrumental, communicative units, coordination.

СРЕДСТВА И ВИДЫ СИНТАКСИЧЕСКОЙ КОММУНИКАЦИИ

Абобакирова Диёра

Студент факультета узбекского языка и литературы Коканского государственного педагогического института.

Konsul'tant: dotsent Sh.Akramov

Аннотация: В лингвистике синтаксические конструкции строятся по-разному. Синтаксис — раздел языкознания, предметом которого является

2-TOM, 6-SON

синтаксическая структура языка. Формируются синтаксические единицы и отношения между ними. Ситуации специфичны для речевых выражений, поскольку различные условные значения всегда сопровождают определенные действия и обстоятельства и основаны на лексическом процессе. Фраза выражается в предложении как синтаксическая единица. В предложении словосочетания и другие словосочетания образуются с помощью синтаксических средств.

Ключевые слова: Синтаксические единицы, интонация, инструментальные, коммуникативные единицы, координация.

KIRISH. Sintaksis tilshunoslikning bo'limi bo'lib, uning mavzusi tilning sintaktik tuzilishi hisoblanadi, hamda uning sintaktik birliklari va ular o'rtasidagi munosabatlar turlicha shakllanadi. Sintaksis birliklari - bu so'z birikmalari, sintaktik jumlar sanaladi. Sintaktik munosabatlarni jumlada ifodalash vositalari, jumlagi nisbatan ancha cheklangan: 1) so'z shakllari; 2) old qo'shimchalar; 3) barqaror so'z tartibi. Biz jumlagi nisbatan sintaktik munosabatlarni uzatish vositasi sifatida intonatsiya haqida juda oz gapirishimiz mumkin: faqat asosiy so'zni va bog'liqlikni aniqlash vositasi sifatida. Sintaktik munosabatlarni jumlada ifodalash vositalari quyidagilardan iborat: 1) so'z shakllari; 2) xizmat so'zlari (predloglar, birikmalar); 3) so'z tartibi; 4) intonatsiya - jumlar - bu sintaktik tizim yuqori darajasining minimal birligi hisoblanadi. Kommunikativ ahamiyatga ega so'zlar nutq jarayonida doimo ishlatiladigan so'zlar sanaladi. Quyi darajadagi birliklar - faqat gapning bir qismi sifatida kommunikativ yuk ko'taradigan yoki jumlagi aylanadigan iboralar - jumladan ajralib turadi. Zaif sintaktik aloqaga asoslangan iboralar, o'z navbatida, undan ham past darajadagi sintaktik birliklarni - so'zlarning sintaktik shakllarini ajratib olishga qodir. Ikkinchisi, shuningdek, tegishli sharoitlarda mustaqil kommunikativ ahamiyatga ega bo'lishi yoki uning tarkibiy elementi sifatida taklifga kiritilishi mumkin. Shunday qilib, jumlar to'liq yoki o'zgartirilgan iboralardan va individual so'z shakllaridan iborat bo'lishi mumkin¹.

Shunday qilib, bir jumlada *men qiziq kitob sotib oldim*, ikkita jumlagi ajratish mumkin. Birinchisi *men kitob sotib oldim*, ikkinchidan esa *qiziq kitob sotib oldim*.

Sintaktik birlik sifatida iboralarning gaplarda ifodalanishi turlicha bo'ladi. Jumlaning shakli va ma'nosi ham o'zgaradi. bir ibora - bu ikki yoki bir nechta ahamiyatli so'zlar yoki so'z shakllarining semantik va grammatik birikmasi, ularning bo'ysunadigan xususiyatlarini ko'rsatishi mumkin. Misol uchun, madaniyatli jamiyat, raketada uchish, ishlash istagi,

¹ Anderson S., Keenan E. Deixis//Language Typology and Syntactic Description. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020. P.259-308

2-TOM, 6-SON

samolyotda uchish, sportni sevish, shaharga borish, kvartirada qolish, yerda yotish, ovoz chiqarib o'qish, kuchli fe'l-atvorli, jangga tayyor, yomon fikrlardan xoli, iqtisodiy maqsadga muvofiq. Jumlar nomlash vositasi bo'lib xizmat qiladi va ma'lum bir modelga asoslanadi: ot va kelishilgan sifatlar, fe'l va boshqariladigan so'z shakli va boshqalar. Jumlarning tarkibiy qismlari: 1) asosiy so'z yoki yadro 2) bog'liq so'z. Asosiy so'z grammatik jihatdan mustaqil so'zdir har xil boladi. Bog'langan so'z - bu asosiy so'zdan kelib chiqadigan talablarga rasmiy ravishda bo'ysunadigan so'zlar bo'lishi mumkin. Gaplarni tuzadigan so'z shakllari ma'lum sintaktik munosabatlarda bo'lib, ular ushbu so'zlarning leksik ma'nolari va grammatik shakllarining o'zaro ta'siriga asoslangan. Ushbu munosabatlarning barcha xilma-xilligi asosan asosiy narsalarga qisqartiriladi: atributiv, ob'ektiv, subyektiv, shartli va murakkab gaplar sanaladi.² Atributiv munosabatlar otlarning semantik-grammatik o'zaro ta'sirida yuzaga keladi: 1) sifatlar bilan: chiroyli qiz, davr, ayiq uyasi, foydali ish, faol ishtirok etish; 2) izchil olmoshlar bilan: mening kitobim, bizning farzandimiz, ba'zi mavzular, har bir kishi; 3) tartib raqamlari bilan: birinchi sayohat, oltinchi uy, o'ttizinchi tur; 4) to'liq qatnashish shakllari bilan: mehribon ayol, yashil maydonlar, pishirilgan tushlik, hal qilingan muammo, tahrirlangan qo'lyozma. Bunday iboralarning o'ziga xos xususiyati, avvalambor, otning umumiy leksik ma'nosiga - uning subyektivligiga ob'ektni belgilab beradigan atributlarga ega bo'lishi tabiiydir va u bilan birlashtirilgan nutq qismlarini belgilarni ko'rsatishga qodir bo'lgan umumiy leksik ma'nosiga bog'liq. Ushbu asosda qurilgan va jumlar tarkibiy qismlarining rasmiy izchilligi bilan bog'liq. Biroq, otli so'zlar nutqning boshqa ba'zi qismlari bilan birlashganda atributiv munosabatlar yuzaga keladi; Ob'ekt munosabatlari fe'llarning semantik-grammatik o'zaro ta'sirida, shu jumladan, a'zo va ishtirokchi bilan, ot va kamroq infinitativ bilan o'zaro bog'liq holda yuzaga keladi. Bunday munosabatlar birinchi navbatda to'g'ridan-to'g'ri ob'ektni yoyishni talab qiladigan fe'l bilan birikmalarga xosdir: kitob sotib oling, kiyinib oling, do'stingizni taklif qiling, echimni o'ylab ko'ring, xat yozing. Ushbu jumlar semantik jihatdan cheklangan. Ulardagi asosiy so'z harakat, holat, idrok, hissiyot va qaram degan ma'noni anglatadi, bu harakatning ob'ekti, idrok qilish, his qilish: baliq tutish, quyonni qo'lga olish, do'stni sevish, birodarni kutish; fe'l ham harakatni anglatishi mumkin va ot ham ob'ekt-fazoviy ma'noga ega. Misol uchun yo'lni kesib o'tmoq, ko'chani kesib o'tmoq. Ob'ekt munosabatlari, shuningdek, turli semantik sinflardagi fe'llarning boshqa holatlar bilan, da'vosiz qo'shilishi bilan yuzaga keladi: suv

² O'zbek tili grammatikasi. Ikki tomlik. Sintaksis. Toshkent. 2021.

2-TOM, 6-SON

ichish, sut sotib olish; harakat yo'naltirilgan shaxs yoki ob'ektning qarashlilik bilan - suhbatdoshga e'tiroz bildirish, do'stingizga ishonish, go'zallikka sig'inish; asboblardan bilan - qalam bilan yozish, bolta bilan chopish va hokazo. Old qo'shimchali otlar fe'llar bilan ob'ekt munosabatlariga ham kiradi: do'st bilan o'qish, shifokor tomonidan davolanish.³

Muallif: morfologik asosiy so'z birikmalarining xususiyatlari tasniflangan quyida bayon qilinganidek:

Fe'l bilan ifodalanishi Misollar: *ozgina reja tuzing, taxtaning yonida turing, ichkariga kirishni so'rang, o'zingizga o'qing.*

Substantsiyaviy asosiy so'z sifatida ot bilan birikishi sanaladi. Misollar: *insho rejasi, shahar sayohati, uchinchi sinf, muzlatgichda tuxum.*

Sifat asosiy so'z sifatida sifatdosh bilan birikadi. Misollar: *mukofotga loyiq, jasurlikka tayyor, juda tirishqoq, yordam berishga tayyor.*

Miqdori asosiy so'z sifatida raqam bilan birikadi. Misollar: *ikkita qalam, talabnoma beruvchilarning ikkinchisi.*

XULOSA. Shunday ekan, tilshunoslik lingvistika til haqidagi, uning ijtimoiy tabiati, vazifasi, ichki tuzilishi, tasnifi, muayyan tillarning amal qilish faoliyat olib borish qonunlari, tarixiy taraqqiyotni o'rganadi. Umumiy tilshunoslikning sintaktik sathi tilni umuman insonga xos hodisa sifatida o'rganuvchi, asosiy vazifasi dunyo tillariga xos eng umumiy belgi xususiyatlarni aniqlash va yoritishga xizmat qilishi bilan xarakterlanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Акрамов Ш.Т. Ўзбек тилининг гап қурилишида тўлдирувчи ва ҳол ([WPm] валентлик аспектида). НД. Тошкент. 1997 й.

2. Нигматов Х.Г., Абдуллаев К.М., Нурмонов А.Н., Сайфуллаева Р.Р. *Способы синтаксической связи и актуальные вопросы тюркского синтаксиса. СТ 1988, №4*

3. Сайфуллаева Р. ва бошқалар. *Ҳозирги Ўзбек адабий тили. Синтаксис (ўқув қўлланма) Т: Университет, 2006 104- бет*

4. Маҳмудов Н., Нурмонов А. *Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис. Т. Ўқитувчи. 1995. 232- б.*

5. Менглиев Б. *Ўзбек тилининг структур синтаксиси (қўлланма) Қарши, Насаф. 2003.*

6. Нурмонов А. *Тилни системали ўрганиш ва синтаксининг айрим мунозарали масалалари. ЎТА 1988. 6- сон. 22-26- б.*

7. <http://linguistics.berkeley.edu/-syntax-circle/syntaxgroup/spr08/anderson.pdf>

³ <http://linguistics.berkeley.edu/-syntax-circle/syntaxgroup/spr08/anderson.pdf>

